

Sevinc Sadıqova

ƏDƏBİ DİLDƏ ARXAİKLƏŞMİŞ HAL-VƏZİYYƏT FEİLLƏRİQƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ

Hal-vəziyyət feilləri linqvistik ədəbiyyatda əşyanın aldığı vəziyyəti, əlaməti, keyfiyyəti, kəmiyyəti, insanın hiss-həyəcanını ifadə edən feillər kimi (1,s.204;2,s.161;3,s.91) səciyyələndirilir. Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən hal-vəziyyət feillərinə misal olaraq acımaq (ürəyi yanmaq, yazığı gəlmək), ağırramax (hörmət göstərmək, hörmətlə qarşılamaq), alabaydax olmaq (rüsəy olmaq, biabır olmaq), alacalammaq (gözlərin hədəqdən çıxması, böyüməsi), alızdamax (xəstələnmək), alısınmamax (yaxşılaşmaq, inkişaf etmək), arrammax (utanmaq, xəcalət çəkmək), avazımax (həyəcandan, qorxudan rəngi qaçmaq, rəngi ağarmaq), avırtıdaxlamax (kəkmək), aynımax (böyümək, artmaq), bağanağı yarılmaz (qorxmaq), barrammax (köhnəlmək, keyfiyyətdən düşmək, köhnəlmək nəticəsində kiflənmək), basaratı bağlammax (özünü itirmək, tutulmaq, keylənmək), bay olmaq, bayımax (yarımaq, bəxti üzünə gülmək), bayındırmaz, bayımmaz//boyummax (varlandırmaq, varlanmaq, bəxti üzünə gülmək, xoşbəxt olmaq), beyni qızmaq (əsəbiləşmək, özündən çıxmaq), bordaxlamaq// bordamax (kökəlmək// kökəlmək), buanqılamax (xəstələnmək, halsızlaşmaq), buyuxmax (qorxaraq, vahimələnrək özünü itirmək, döyükmək, ətrafa boylanmaq), cınamax (özündən çıxmaq, əsəbiləşmək), cıvımax (boşalmaq), cızaxurt olmaq (iyənmək), cızdığıni çıxarmaz (acıq vermək), cinnənməx` (əsəbiləşmək), cülbələmməx` (özündən çıxmaq), çəçiməx`// çəçiməx` (boğazında qida qalarkən boğula-boğula öskürmək), dəvix`məx` (özünü itirmək, donub qalmaq), dəmbərçəx`ləmməx` (lovğalanmaq, boş yerə özündən razı olmaq), dızıxmaq (qorxmaq), eyməmməx` (diksinnmək, qorxmaq), ərimməx` (tənbəllik etmək), xoflammax (şübhələnmək), xorramax (qorxmaq, çəkinmək), korruş çəx`məx` (çətinlik çəkmək), oşalmaz (sağalmaq, yaxşılaşmaq), pisix`məx` (ruhdan düşmək, qanı qaralmaq), pörannamax (əhvalı pisləşmək), püçüx`məx` (fikrə getmək, darıxmaq), səmrimeş` (kökəlmək), səyələmməx` (başlı hərhlənmək), silkimməx` (təmizlənmək, məc. ariqlamaq), simləməx` (irinlənmək), sinsitməx` (qorxutmaq, utandırmaq), sitməx`//sitilləməx` (soyuqdan tir-tir əsmək), sozalmaz (xəstəlikdən halsızlaşmaq, zəifləmək), suçuxmaz (utanmaq, günahkar olduğunu başa düşmək), sumbatdammax (kökəlmək, yaxşılaşmaq), şeşələmməx` (qürrelənmək, özünü çəkmək), tan gəlməx` (təəccüblənmək), tasalammax (sıxılmaq, darıxmaq), təşərrəmməx` (lovğalanmaq), tovlamax//tavlamaz, tavtdamax (aldatmaq, yoldan çıxarmaq), təlləməx` (aldatmaq), toxdamaz (sakitləşdirmək), uçummax (qorxudan, həyəcandan titrəmək), uyumaz (yatmaq), üşəmməx` (həyəcanlanmaq, qorxmaq), yasalamaz (sakitləşdirmək), yarımaz (bəxti gətirmək, xoşbəxt olmaq), yavımax (öyrəşmək, uyğunlaşmaq) və s. göstərmək olar. Bunlardan ağırramax, bayımmaz//bay olmaq, dan gəlməx`, eymənməx`, ərinməx`, oşalmaz, toxdamaz, uyumaz, üşəmməx`, yarımaz, yavımax feilləri tarixən ədəbi dildə də işlənmişlər. Ağırramax feili Göyçə, Ağbaba şivələrində “hörmət göstərmək, əzizləmək, hörmətlə qarşılamaq” mənasında işlənir; məs.: İncavara yaxşı ağırradız qonaxları, irazı getdilər bizdən (Çəm.).Bu leksik vahid vaxtilə yazılı ədəbiyyatda da işlənmiş, zəif işlənmə tezliyinə malik olmuşdur: Ozan, eviñ dayağı oldur ki, yazıdan-yabandan evə bir qonuz gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-ıçırır, ağırlar-əzizlər, göndərər (4,s.22); Qalın Oğuz bəglərin ağırladı (4,s.117); Qıymadın sakini-kuyin olana peykanın, Bir içim su ilə ağırlamadın mehmanın (5,s.189); Ağırla Qövsini bir daş ilə ki, sormazlar, Şah öz gədayi-səri-kuyin anmağa bais(7,s.229).E.Əzizov ağırla feilini “qiymətləndirmək, mükafatlandırmaq, mərhəmət göstərmək, ucaltmaq, saymaq, hörmət etmək” (7,s.229), Ə.Ağayev “hörmət etmək, hörmətini saxlamaq, əzizləmək” (8,s.47) mənasında izah etmişlər.Azərbaycan dilinin Cəbrayıl, Göygöl, Şəmkir şivələrində ağırramax feili “hörmətlə qəbul etmək (qonağı)” mənasında işlənir (9,s.14). Bundan əlavə, ağırramağ feili İsmayılı, Saatlı şivələrində də eyni mənada işlənir.Türk dillərinə aid lüğətlərdə (10,I,s.314; 11,I,s.160,170; 12,s.19; 13,I,s.87,218) də bu feil həmin mənalarda izah edilmişdir. Əndirməx` feili Dağ Borçalısı, Göyçə şivələrində “hörmət etmək” mənasında işlənir; məs.: Oğluñ yekələniñ ta:, əndirmir heş kimi (Dağ Bor.).Ədəbi dildə çox az işlənmişdir: Əmiraxurbası qarşuladı, endirdi, qonaqladı (4,s.53). Ə.Tanrıverdi dastandakı endirmək feilinin F.Zeynalov və S.Əlizadə tərəfindən “atdan endirmək” kimi izah edilməsini doğru hesab etməyərək, dastanda bu feilin məhz “hörmət göstərmək, hörmət əlaməti olaraq baş endirmək” mənasında işlənməsini sübuta yetirmişdir (14,s.130-131).Bu feil Qazax dialektində də eyni mənada işlənir. E.Əzizov bu feili “oğuzların dili üçün səciyyəvi” (7,s.209) hesab edir. Aşxılamaz feili İrəvan şivəsində “xoşu gəlmək, ürəyinə yatmaq, gözaltı etmək” mənalarında işlənir; məs.: Oğlum xırda qızını aşxılıyıb, gərəh bir isbatdı xon aşasan, gəlim qapına (Zəngib.). Bəzən bu feil eliziyə hadisəsi nəticəsində aşılamaq fonovariantında da tələffüz olunur.Aşxılamaz feili ədəbi dil üçün xarakterik olmamış, az hallarda işlənmişdir: Böylə digəc, qız – Beyrəgi aşxılamışdı – aydır: “Əgər səni hasardan əşağa orğanla salındıracaq olursam, babana-anaña sağlıqla varacaq olursan, bəni bunda gəlib halallığa alurmısan?” – dedi (4,s.65). Dastanda bu feil “aşıq olmaq, sevmək, vurulmaq” (4,s.313) mənasında işlənmişdir ki, bu da şivələrdəki mənaya uyğun gəlir. Zəngəzur şivəsində “varlanmaq, bəxti gətirmək, ağ günə çıxmaq” mənasında bayımmaz//bayımmaz, İrəvan şivəsində həmin mənada bay olmaq feili işlənir; məs.: Yaman bayımmısan, gözün ayağı:n altın görmür (Meğ.); Mən bayolmuşam, indi nö:bə sənindi (Ved.). İkinci nümunədə bu feil ironiya ilə, kinayə ilə işlənmişdir.Ədəbi dil nümunələrində bu leksik vahidə “Kitabi-Dədə Qorqud”da rast gəlik: Qadır Tanrı verməyincə ər baymaz (4,s.19).Mənbələrdə (9,s.44; 10,III,s.251; 11,IV, s.1140; 12,s.79; 13,II,s.29) bu feil həmin mənalarda izah olunmuşdur. Bundan başqa, türk dilinin dialektlərində, qazax, qırğız, tatar, başqırd, qumuq, qaraçay-balkar, qaraqalpaq, altay, xakas və s. dillərdə də bu feil eyni mənada işlənir. Zəngəzur şivəsində “ağlamaq” mənasında bozdamaz, Ağbaba, Göyçə, İrəvan şivələrində həmin mənada sıtqımax//sıtqımax//sıxdamaz feilləri işlənir; məs.: Pütün günü bozladı batmış qız(Qarak.);Xeyləm sıxtadı, boşaltdı ürəyni (Ağb.); O qədir ağılyıb-sıtqadı kin, başaratı bağlandı (Qəm.). Bu feillər ağlamaq feili ilə birlikdə də işlənirlər.Tarixən ədəbi dildə bu feillərin işlənməsi müşahidə olunur: “Kitabi-Dədə Qorqud”da: Mərə qız, nə ağlarsan, nə bozlarsan, “ağa” deyü?! (4,s.67); Ağlayıbanı-sıqlayıbanı evinə gəldi (4,s.61). Linqvistik ədəbiyyatda (7,s.245,250;10,III,s.252;12,s.503) bu feillərlə bağlı araşdırmalar öz əksini tapmışdır. Qədim türk yazılı abidələrində sığıt, sığıta feilləri “ağlamaq” mənasındadır. Ağbaba, Göyçə, Dağ Borçalısı, İrəvan şivələrində “qorxmaq, çəkinmək, ehtiyat etmək, diksinnmək” mənalarında eyməmməx` feili işlənir; məs.: Gejə vaxtı kolluxdan xıxıltı □əldi dein, eyməndim lap (All.); Cülyəsinin içinin mırtn görüb eyməndim (Qəm.). Tarixən ədəbi dildə bu feil fərqli mənalarda işlənmişdir: Yanan eşq atəşinə atəşi-duzəxdən eyməndir, Nə kim, bir gəz yanar, yandırmaq onu qeyri-mümkündür (5,I,s.101); Var, indi sən eymən ol xətdən, Minbə`d təvəhhüm etmə şərdən

(5,II,s.124); Ruhi-qüdsisən, nəсэн, ey mən dolanım başına, Ey çirağı-vadiyi eymən, dolanım başına (6,s.21); Eymən boyun bəlasın alım, gəl ki, xubluq, Bir camədir ki, sərvi-rəvanın boyuncadır (6,s.79) və s. Mənbələrdə (10,II,s.298;12,s.167; 13,I,s.250) bu feil “qorxmaq, qorxudan özünü itirmək, utanmaq, çəkinmək, sıxılmaq, iyrenmək” mənalarında izah olunmuşdur. Bu feil müxtəlif fonovariantlarda qazax, qırğız, uyğur, çuvaş dillərində, türkmən, türk dialektlərində işlənir. Ərinməx` feili İrəvan, Göyçə şivələrində “tənbəllik etmək” mənasında işlənir: Ərindim dala qayıtmağa (Əşt.); Gəlin əvi yığıdımğa ərindi (Ved.). Ağbaba şivəsində bu feil kökündən yaranmış ərinməx` (tənbəl mənasında) sifəti işlənir. Bu feil tarixən ədəbi dildə az da olsa, işlənmişdir: Ağac, ağac dersəm saña ərinmə ağac (4,s.46); Neçə ki, gisuların qılları var isə, şəha, Ərinmədin bən aları yegan-yegan sevərəm (15,s.378); Tolu ver əyağı bizə, ərinmə, ey saqi, İçür ki, bixud olalum boşaltma yasaqi (15,s.399); Əzbəs ki, ərindim ləbi-ləlin həvəsindən, Dəryayi-mühit oldu gözüm, didələrim çay (6,s.187) və s. Q. Bühranəddinin, Q. Təbrizin dilində bu feil “tənbəllik etmək” mənasında işlənmişdirsə də, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində fərqli mənada. Bu feil “Qədim türk lüğəti”ndə (12,s.178), V.V. Radlovun lüğətində (11,I,s.768) qeydə alınmışdır. Göyçə, Qaraqoyunlu və ayırım şivələrində “qorxmaq, çəkinmək, ehtiyat eləmək” mənalarında sayxanmax feili işlənir; məs.: Bajanağınnan sayxandı dein, kirimiccə durdu, dimmədi (Çəm.); Ə:r düznü desəm, Əx` bər yaman davallax adamdı, intası sayxane:r bizdən (Kar.); Zeynaf sayxane:r ərinənən (ayr.). Tarixən ədəbi dildə saqın//sağın şəklində işlənmiş bu feil fonetik dəyişikliyə uğrayaraq, lakin eyni semantik yüklə şivələrdə sayxan(max) fonovariantında işlənir. Klassik bədii nümunələrdə məhsuldar şəkildə işlənmişdir: Saqın, qadın ana!... Saqın! (4,s.45); Keçdi ömrün, şahidi-məqsəd cəmalın görmədin, Şahidi-məqsəd sağınmış, sən aradə haili (5,I,s.359); Əgər bir mehr göstərsə, çəkər min tiği-kin gərdun, Saqın, ağıludur, tək bu hərifin şərbətin, getsin (6,s.147) və s. Bu feil türk dillərinə aid lüğətlərdə (11,III,s.248; 12,s.486) qeydə alınmışdır. Toxdamax feili şivələrin əksəriyyətində işlənərək, “sakitləşmək” mənasını ifadə edir; məs.: Toxdamax bilmer bizim qız, əlajənə ağıliyif-sıxtıyır (Dağ Bor.). Şivələrdə yüksək işlənmə tezliyinə malik olan bu feil ədəbi dildə az hallarda işlənmişdir: Şirin dodağılə toxdadı can, Ölümi içənlər abi-heyvan? (16,s.320). Yarımax feili Qərbi Azərbaycan şivələrinin əksəriyyətində “bəxti gətirmək, xoşbəxt olmaq, xeyirli-uğurlu olmaq” mənalarında işlənir; məs.: Bəxtəfər başna bunun, qızdarı yarıyıp, ağgünnü olup (İr.); Mən arvadın da yarımadım, uşaxdan da (Qarak.). Şivələrdə bu feilin yarıtmaq forması da geniş şəkildə işlənir, “tapşırılan işi lazımınca eləmək, qaydasınca yerinə yetirmək” mənasını ifadə edir; məs.: Məsim də heş yarıtmadı bizi (Zəngib.). Tarixən ədəbi dildə orta işlənmə tezliyinə malik olmuşdur: Yarımasun-yarçımasun Evnik qalasıni kafirləri bunları casusladı (4,s.53); Yarımasun-yarçımasun, kafirni casusu bunları casusladı (4,s.61); Yarımasun-yarçımasun, ol məlun yedi yüz kafirlə yılğadı (4,s.61); Bir sərvi-simintən k` anın canu dil ilən yarıyam, Xani-visalından anın fikrim budur kim, yarıyam (17,II,s.226); Xublar arığından yarımaq olmaz, İgidin həmdəmi gərək çağ ola (17,III,s.338) və s. “Qədim türk lüğəti”ndə (12,s.244) bu feil “ışıqlanmaq, bərq vurmaq, nura boyanmaq” kimi mənalarda izah olunmuşdur ki, bu da şivələrdə işlənen yarımaq feilinin “bəxti gətirmək, xoşbəxt olmaq, bəxtinə gün doğmaq” mənaları ilə uyğunluq təşkil edir. Bu feil eyni mənada uzun əsrlər boyunca ədəbi dildə işlənməmiş, təcridən ədəbi dildən çıxsa da, Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində, canlı danışıqda, alqış və qarğışlarda qalmışdır: “Xoşbəxt olsunnar, yarıyannardan olsunnar”, “Səni görüm heç yarımyasan”, “Yarıtmaz oğlu yarıtmaz” və s. Yavımax feili Ağbaba, Göyçə, Qaraqoyunlu şivələrində “yaxınlaşmaq, uyğunlaşmaq, öyrəşmək” mənalarında işlənir; məs.: Xırda gədəm qo□um-qardaşa heş yavımır, hancarı olajax, bilmirəm (Ağb.); Qara düyə naxıra yavımadı, kəsdim axırı (Qaraq.). Bu feil ədəbi dil üçün də xarakterik olmamış, nadir hallarda işlənməmişdir: Bədəndən vəhşidür canım, uçandan bərlü mürği-dil, Bəmi, yavımadım, əhbabə yalvardım (6,s.164); Səba, sən ərz qıl bir rəng ilə əhvalimi yarə, Vəli yavuncaya-yavuncaya, yalvarə-yalvarə (6,s.224); Aqibət yavuncıdır yüz min dil ilə dil məni, Axır ol bidərdə yalvardar bu layəqil məni (6,s.279); Mən həm elə ahəng ilə fəryad elədim ki, Yavıncıdı, yalvardı aman eylədi mütrib (17,III,s.185) və s. V.V. Radlovun lüğətində (11,III,294) bu feil qeydə alınmışdır.

Qərbi Azərbaycan şivələrində ədəbi dilin arxaik vahidlərinin tədqiqatına cəlb olunması dialektologiya sahəsində bir sıra məsələlərin elmi həllini tapması ilə yanaşı, ədəbi dil tarixi, tarixi leksikologiya, tarixi qrammatika, dil tarixi sahələrinə də öz töhfəsini bəxş edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Müasir Azərbaycan dili. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. 3 cildə, II cild. Morfologiya. Bakı, “Elm”, 1980, 510 s.
2. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, “Nurlan”, 2010, 400 s.
3. Xəlilov B. Azərbaycan dilində feil. Bakı, “Adiloğlu”, 2018, 224 s.
4. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 s.
5. Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə, I cild, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2005, 400 s.
6. Qövsi T. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, 328 s.
7. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 348 s.
8. Ağayev Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində işlənen bir neçə arxaik söz haqqında. Az.SSR EA xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. Bakı, 1979, № 4, s.47-51.
9. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 568 s.
10. Kaşğari M. Divanı lüğət-it-türk. Dörd cildə. Bakı, “Ozan”, 2006.
11. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб, т.I, 1893, 1914стр.; т.II, 1899, 1814 стр.; т.III, 1905, 2204 стр.; т.IV, 1911, 2230 стр.
12. Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969, 676 стр.
13. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). «Наука», Москва, 1974, 767 с.
14. Tanrıverdiyev Ə. Kitabi-Dədə Qorqud və Qərb ləhcəsi. Bakı, ADPU, 2002, 171 s.
15. Bühranəddin Q. Divan. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2005, 728 s.
16. Xətayi Ş.İ. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 384 s.

17. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, II c., 408 s.; III c., 456 s.

18. Kişvəri. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 176 s.

Açar sözlər: feil, hal-vəziyyət feilləri, dialekt, şivə, arxaizm, Qərbi Azərbaycan.

Ключевые слова: глагол, глаголы состояния, диалект, говор, архаичная единица, Западный Азербайджан.

Key words: verb, verbs of state, dialect, accent, archaism, Western Azerbaijan.

АРХАИЧНЫЕ ГЛАГОЛЫ СОСТОЯНИЯ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В ГОВОРАХ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В статье исследованы архаичные глаголы состояния литературного языка, которые употребляются в говорах Западного Азербайджана. К этим глаголам относятся «ağırtamaх, endirməх`, aşıxlamaх, eymənməх`, ərimməх`, sayxammaх, toxdamaх, yavımaх» и др. Эти архаичные глаголы встречаются в классических художественных произведениях Азербайджанского литературного языка. Но эти архаичные глаголы постепенно потеряли употребление в литературном языке. Остались в некоторых диалектах и говорах, в том числе и в говорах Западного Азербайджана. Употребление этих архаичных глаголов в литературном языке продолжалось примерно до середины XVIII века. В конце XVIII и в начале XIX века они постепенно вышли из употребления литературного языка. Эти архаичные глаголы встречаются в классической Азербайджанской литературе, в «Китаби-Деде Коркут», в том числе и в творчестве М. Физули, Кишвари, Ш.И. Хатайи и др.

Sevinj Sadigova

ARCHAIC VERBS OF STATE OF LITERARY LANGUAGE IN WESTERN AZERBAIJAN ACCENT

SUMMARY

The article deals with archaic verbs of state of literary language in Western Azerbaijan accent. These verbs are "ağırtamaх, endirməх`, aşıxlamaх, eymənməх`, ərimməх`, sayxammaх, toxdamaх, yavımaх" and ect. These verbs found in the classical literature of Azerbaijan literary language. But these verbs gradually lost the use of literary language. And remained in some dialects and accents, also in accents of Western Azerbaijan. Using of these verbs in literary language continued till middle of XVIII century. In end of XVIII and beginning of XIX century gradually fell into disuse of literary language. Such archaic verbs are met in classic Azerbaijan literature, in "Kitabi-Dede Korkut" and including work of M. Fizuli, Kishvari, Sh.I. Khatayev and ect.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova